

ИСТОРИЯ УНИКАЛЬНЫХ БИБЛИОТЕК

УДК 02:001.5 (477)

КНИЖНА КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА БІБЛІОТЕКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО В КОНТЕКСТІ НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО (НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)

Н.Г. Солонська

(Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, м. Київ, Україна)

Рассматривается возможность создания модели теоретической реконструкции Библиотеки Ярослава Мудрого, исследуется вклад украинских учёных в решение поставленной проблемы.

Ключевые слова: академия, образовательный центр, книжные люди, древнерусская библиотека, научное наследие

Розглядається можливість створення моделі теоретичної реконструкції Бібліотеки Ярослава Мудрого, досліджується внесок українських учених в розв'язання відзначеної проблеми.

Ключові слова: академія, освітній центр, книжні люди, давньоруська бібліотека, наукова спадщина

Possibility of creation of model of theoretical reconstruction of library of Yaroslava Mudrogo is examined, the deposit of the Ukrainian scientists in the decision of the noted problem is explored.

Keywords: academy, educational center, book people, Old Russian library, scientific legacy

Шляхи до відкриття художньої цінності літератури Давньої Русі вже віднайдено, на думку Д. С. Лихачова, Ф. І. Буслаєвим, О. С. Орловим, В. П. Адриановою-Перетц, М. К. Гудзієм, І. П. Єрьоміним¹. До цього ряду ми додамо імена тих, хто, кожний у своїй галузі знань, торував і дедалі прокладає дорогу до дослідження середньовічних, києворуських бібліотек і, зокрема, Бібліотеки Ярослава Мудрого, що є фундаментом, на якому розвивалися бібліотечно-інформаційний процес і книжна справа на наших землях упродовж багатьох століть. Це такі вчені різних поколінь, як: Є. Болховітинов, М. Браїчевський, В. Васильченко, С. Висоцький, М. Візир, С. Гаєвський, Є. Голубинський, В. Горський, О. Горський, Б. Греков, М. Грушевський, Л. Дубровіна, Л. Жуковська, Я. Запаско, С. Єфремов, В. Іконников, В. Карамзін, В. Ключевський, Г. Ковальчук, М. Котляр, Б. Кримський, Д. Лихачов, Г. Логвин, М. Максимович, М. Нікольський, В. Німчук, О. Онищенко, М. Пещак, Н. Полонська-Василенко, О. Пипін, М. Попович, Б. Рібаков, В. Ричка, Розов, А. Робінсон, Р. Симонов, О. Соболевський, О. Срезневський, С. Соловійов, В. Татищев, О. Творогов, П. Толочко, П. Тронько, І. Франко, В. Ягіч, О. Фортунатов та ін. Провідні науковці, за вельми рідким винятком, не піддають сумніву існування Бібліотеки Ярослава Мудрого, але проблему побудови моделі її теоретичної реконструкції ми порушуємо вперше в українській історичній науці. Як не парадоксально, але саме підґрунтя української культури – давні, середньовічні бібліотеки, більшої мірою, вивчені монастирські, – досліджені недостатньо. Ми своїм дослідженням робимо спробу заповнити ці прогалини в науці.

Значення наукового доробку М. С. Грушевського має в цій проблемі особливу вагу, оскільки йдеться про напрацювання великого українського історика, які із заявленої вище теми не розгляда-

¹ Лихачев Д. С. О филологии. – М.: Высш. шк., 1989. – С. 108.

лися і ми пропонуємо новий погляд на цей сегмент його наукової спадщини². Як учений він усвідомлює значення Бібліотеки Ярослава Мудрого і тому підсумовує: “і тепер ми знаємо, розуміємо і оцінюємо, думаю, правильне значіння для східноєвропейської цивілізації, свого століття, що розпочинається організаційними заходами Володимира і продовжується до усталення нового політичного ладу на княжих сходах кінця XI віку. В центрі його Київська академія доби Ярослава, з “Словом” Іларіона, “Руською Правдою”, св. Софією і т. д. Явище всесвітнього порядку, варте глибокої уваги і всебічного дослідження”³. Отже, ще за часів становлення Української Академії наук, у 20–30-ті роки минулого століття, М. Грушевський думав про актуальність досліджень, спрямованих на реконструкцію Софійської бібліотеки і академії, яка діяла при соборі; вважав їх доцільними і корисними, що стимулює нашу скромну працю в цьому напрямі⁴.

² Грушевський М. Птоломей / Чужинці про Україну. – С. 378; Чернов В. До питання про болгарський вплив на устав Ярослава про церковні суди // Науковий збірник за рік 1828 (Записки УНТ в Києві). Т. 28 / Під ред. М. Грушевського. – Х.: ДВУ, 1928. – С. 25–32; Грушевський М. Про зносини з західними народами // Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. Давньоукраїнська державність і наші спроби її реконструкції // Пр. Комісії для вивчання історії західноруського та українського права при Соціально-Економічному відділі ВУАН. Вип. VII, 1930; Його ж. Переднє слово. Українсько-руський архів. – Львів, 1906; Науково-дослідна кафедра історії України. Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – К., 1926. Т.1 / За гол. ред. М. Грушевський та ін. – 178 с.; Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П. С. Сохань (гол.) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. Т. 2. XI–XIII вік. – 633 с.; Академія наук УРСР. Науково-дослідна кафедра історії України. Студії з історії. Т. 2. На пошану М. Грушевського; М. Г. [Грушевський М.] Матеріали для словаря древнерусського языка по письменним пам'ятникам. Труды И. И. Срезневского, т. III, вып. II, Спб., 1906, ст. 513–1055 // ЗНТШ. – 1908. – Т. 86, кн. 6. – С. 223; М. Г. [Михайло Грушевський] Русская словесность с XI по XIX включительно. Библиографический указатель произведений русской словесности в связи с историей литературы и критикой. Книги и журнальные статьи / Сост. А. В. Мезиер. Ч. I. Русская словесность XI по XIII в. – СПб., – 161 с. // ЗНТШ. – 1899. – Т. 37, кн. 5. – С. 6; Грушевський М. Яцимирский А. И. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности. – Ф. 10, спр. 17242.

³ Грушевський М. С. Три академії. Стаття опублікована в Київському збірнику археології й історії, побуту й мистецтва, 1930 р. (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ)). – Ф. X, 14854. – С. 18, 19.

⁴ Солонська Н. Г. Бібліотека Ярослава Мудрого і початок розвитку науки в Київській Русі (XI століття) // Сіверянський літопис. – № 4. – 2004. – С. 4–12; Її ж. Давньоруські школи: Від Володимира Святого до Ярослава Мудрого // Там само. – 2003. – № 4. – С. 13–22; Її ж. Книгознавчі читання в НБУВ присвячені реконструкції бібліотеки Ярослава Мудрого // Бібл. вісн. – 1999. – С. 45–46; Її ж. Бібліотека Ярослава Мудрого як пам'ятка давньоруської культури і духовності. Актуальність реконструкції в XXI столітті // Духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива. Матеріали наук.-практ. конф./ Нац. акад. управління. – К., 2005. – С. 151–154; Її ж. Бібліотека Ярослава Мудрого в працях вітчизняних науковців (1918 р. – 10-ті роки XXI століття // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 14 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2004. – С. 4–31; Її ж. Бібліотеки Київської Русі та давньоруська писемність у науковому доробку Михайла Максимовича // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 15 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2004; Її ж. Бібліотечна культура та книжкове надбання Київської Русі в контексті церковно-релігійного процесу епохи: історико-географічний зріз // Спец. іст. дисципліни. Питання теорії та методики: 36. наук. праць. Число 12. У 2 ч. Част. 2 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2005; Її ж. Бібліотекарі Каллімах, Костянтин Філософ. Книжник Іларіон: освіта, вчителі та професійне кредо // Вісн. Книжкової Палати. – 2003. – № 2. – С. 38–44; Її ж. Збірник Святослава 1073 року як джерело для вивчення та реконструкції фонду бібліотеки Ярослава Мудрого (до 930-річчя від часу створення) // Вісн. Книжкової Палати. – 2003. – № 7; Її ж. Збірник Святослава 1073 року як джерело для вивчення та реконструкції фонду бібліотеки Ярослава Мудрого (до 930-річчя від часу створення) // Вісн. Книжкової Палати. – № 8; Її ж. Літописні джерела до історії формування бібліотеки Ярослава Мудрого // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наук. праць. Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни / Держ. ком. архівів; Укр. держ. НДІ архівної справи та документознавства; НАН України; НБУВ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Київський нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2001. – С. 209–232; Її ж. Бібліотека Ярослава Мудрого як «поле документації» та як архів епохи Київської Русі // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 107–129; Її ж. Щодо створення зведеного каталогу давньоболгарських джерел, які знаходилися в імовірному каталозі фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 10. – 2003. – С. 32–37; Її ж. Давньоболгарські джерела в бібліотеці Ярослава Мудрого // Български годишник. – 2006; Її ж. Автори книг бібліотеки Ярослава Мудрого: біографічні матеріали // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип., 2001. – С. 333–383; Її ж. Науковий доробок Михайла Брайчевського через призму реконструкції фонду бібліотеки Ярослава Мудрого // Спеціальні історичні дисципліни / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – С. 34–58; Її ж. Роль ВУАН та Михайла Грушевського у виданні Руської Правди // Рукописна та друкована спадщина. – К.: НБУВ, 2004; Її ж. Ярослав Мудрий – державний діяч, книжник // Вісн. Книжкової Палати. – 2004. – № 5. – С. 53–57; Її ж. Стародавні бібліотеки Київської Русі в контексті спеціальних історичних дисциплін // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук. праць. Число 12. Ч. 1. – К.: НАН України; Ін-т історії України, 2004. – С. 66–82; Її ж. Реконструкція Бібліотеки Ярослава Мудрого – сучасний погляд на проблему // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – 2004. – №13. – С. 434–44; Її ж. Історія бібліотек України в контексті культурології (на прикладі бібліотеки Ярослава Мудрого) // 36. наук. пр. НДІ українознавства. Том III. – К., 2004. – С. 237–246; Її ж. Ярослав Мудрий – державний діяч, книжник // Вісн. Книжкової палати. – 2004. – № 5. – С. 53–5; Її ж. Реконструкція фонду бібліотеки Ярослава Мудрого // Вестн. Библ. Ассамблеї Евразии. – 2004. – №2. – С. 44–48; Її ж. Дипломатичний архів бібліотеки Ярослава Мудрого. Спроба реконструкції // Україна дипломатична. – К., 2005; Її ж. Давньоруська бібліотека як поліфункціональна система та як утворення в системі культури Київської Русі // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – № 60, Т. 1. – С. 9–20; Пещак М. М., Солонська Н. Г. 925 років визначній давньоруській пам'ятці – Збірнику Святослава 1076 року // Бібл. вісн. – 2001. – № 6. – С. 52–53; Полонська-Василенко Н. Д. «Київ «столийний град» Володимира та Ярослава». Доп. прочитана на засіданні пленуму Музею-архіву переходової доби історії Києва 12 серпня 1942 р. – ІР НБУВ. – Ф. 42. № 12. Машинопис. – 1942. – 12 серп. // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 2 / Передм. І. Верби; Підгот. тексту до друку Н. Солонської. – 1999. – С. 327–354; Павленко С. О., Солонська Н. Г. Літописознавство в Україні в 50–90-х рр.: анотований огляд матеріалів «Українського історичного журналу» (1957–1998) // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Вип. 3. – 2000. – С. 120–147; Пещак М. М., Солонська Н. Г. 925 років визначній давньоруській пам'ятці – Збірнику Святослава 1076 року // Бібл. вісн. – 2001. – № 6. – С. 52–53; Попрощька В. Г., Солонська Н. Г. Від бібліотеки Ярослава Мудрого до Національної бібліотеки // Дивослово, 2001. – № 10. – С. 66–69.

Теоретична реконструкція Бібліотеки – це конкретно-історичне дослідження. В результаті ми одержуємо знання не тільки про Київську Русь, а й про європейське феодальне суспільство. Ми здійснюємо це дослідження в контексті сучасної історичної думки (з характерною для неї поляризацією методологічних підходів), враховуючи ідеї М. Блока щодо всевітності феодальної стадії та взаємозв'язку⁵.

На можливість реалізації проекту реконструкції Софійської бібліотеки М. С. Грушевський указує в праці “Три академії” в 1930 р.: “нема сумніву, що, працюючи в сім напрямі вдасться знайти багато й досить твердої і певної правди, що освітить нам зміст і значіння сеї доби, і спеціальніше – Ярославової академії”⁶.

Якщо І. Франко підкреслює “високий рівень і розвиток тогочасної (за Ярослава Мудрого. – Н. С.) освіти, політичних порядків і державного устрою”⁷, то М. Грушевський – “високу вартість” розглядуваного періоду⁸ і називає “Київ великим історичним огнищем, що заряджало культурною і суспільною творчою енергією широкі простори і багатоміліонні маси України, Східної Європи і Евразії”⁹.

Розквіт християнства за Володимира М. С. Грушевський, як і чимало інших учених, пояснює, припускаючи, що воно було вже значно поширено й до нього років¹⁰, що, власне, і створювало підґрунтя для розвитку книжної справи в Київській Русі й, відповідно, бібліотек. “Росцвіт нашої початкової літератури так само приневолює думати, що розпочалася вона ще з XI віку. А коли з'явилася більше християн, неодмінно мусив повстати й переклад св. Письма на місцеву словянську київську мову. Безумовно християни в Києві мали свої Богослужіння – бодай давнього часу, але вже в першій половині IX-го віку”¹¹.

Ті богослужіння, на думку М. С. Грушевського, правилися грецькою мовою. Її, звичайно, не могли зрозуміти київські прихожани. “Ті священники, що жили в Києві, мали за обов'язок не тільки правити Богослужіння, алей навчати нової віри. Поширення християнства на перших порах його зовсім неможливе без відповідної агітації та навчання основ нової віри зрозумілою мовою”¹². М. С. Грушевський вважає, що в Києві християне “мали не тільки грецьке богослужіння, але й живу проповідь місцевою полянською мовою”¹³, а “проповідувати Євангелію не можна, не пояснюючи її живою мовою, а це у всіх народів вело до перекладу бодай потрібних уривків на живу мову” і вважає за можливе те, що в Києві “для потреб християнської громади, якийсь священник словянин, або грек, що добре вмів по-слов'янському, – переклав потрібні йому для проповіді уривки”¹⁴.

М. С. Грушевський підкреслював, що “Київська літопис <...> про Київську митрополію починає говорити тільки від заснування Ярославом нової київської катедри св. Софії та його заходів коло розвитку освіти і книжності, після закінчення усобиць, що виникли після смерті Володимира”¹⁵.

Бібліотека Ярослава Мудрого – освітній центр; перша, за М. С. Грушевським давньоруська навчальна академія¹⁶. М. Грушевський, як і Д. Чижевський, М. Брайчевський, Н. Полонська-Василенко, М. Котляр, належить до тих учених, які визначають Бібліотеку Ярослава Мудрого як академію за родом своєї діяльності та структури і як наукову структуру за своєї концепцією. (У статті М. С. Грушевського ідеться про три академії: училище Ярослава, Київську Духовну Академію (заснована в XVII ст.) та Українську Академію наук (заснована в 1918 р.). Так, М. С. Грушевський зазначав, “що Ярослав, фундуєчи нову київську катедру св. Софії в 1030-х роках заложив в ній також чималу бібліотеку; що він згромадив в зв'язку з сим немало книжних людей, які не тільки переписували, але й перекладали з грецької на словянську мову; що він сам брав участь в сій роботі, себто

⁵ Бессмертный Ю. А. Некоторые проблемы изучения общественного сознания средневековья в современной зарубежной медиевистике // Культура и общество в средние века. – М., 1982. – С. 27.

⁶ Грушевський М. С. Три академії. – С. 17.

⁷ Франко Ів. Нарис історії українського письменства. – ІР НБУВ, ф. X, 12478, с. 6, 7.

⁸ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // ЗНТШ. – Львів. – 1894. – Т. 4. – С. 5.

⁹ Грушевський М. С. Три академії. – С. 17; Добровольский Л. Киев и Киевщина в работах М. С. Грушевского. – ІР НБУВ, ф. X, 4210, с. 13; Київ та його околиця в історії і пам'ятках / УАН. Історична секція; Під ред. М. Грушевського. – Б. м.: Держвидав України, 1926. – 476 с.

¹⁰ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992. – 192 с.; Святой равноапостольный князь Владимир. К 900-летию крещения Руси. – М., 1888. – 16 с.; Протопопов Св. Владимир равноапостольный, великий князь Киевский и всея Руси. – М., 1888.

¹¹ Грушевський М. Історія української літератури. Т. II. – К.; Львів, 1923. – С. 12; Його ж. Історія української літератури. – К.; Львів, 1923. – Т. I. Ч. I. – 360 с.; Його ж. Історія української літератури. Т. 5. Кн. 2; Його ж. Історія української літератури / УАН. – Б. м.: Держвидав України. Т. 5. Друга половина. – Б. р. – 515 с.

¹² Грушевський М. Історія української літератури. Т. II. – С. 12.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – С. 32, 33.

¹⁶ Грушевський М. С. Три академії. – С. 17.

в виборі книг для перекладу, сам читав сі переклади, віддаючи сим заняттям багато часу”¹⁷, а “в уяві тодішнього київського академічного гуртка звязувалася нова культурна праця, робота сеї безтитульної київської академії XVII віку з культурним рухом старшого Київського осередку, що по аналогії з західньою “Академією Карла Великого”, з повним правом може назватися “Академією Ярослава” – старшою і першою в ряді академії Київ”¹⁸.

Феномен Ярославової академії Н. Д. Полонська-Василенко пояснює наявністю висококультурних людей, що їх зібрав навколо себе київський князь¹⁹. Вони ж і дали право М. Грушевському писати про першу “Академію Наук” часів Ярослава. “Висококультурні люди”, допомагали Ярославу „в його праці – чи то в створенні школи, чи в створенні бібліотеки, в перекладах та переписуванні книжок, в розвитку мистецтва”²⁰. Зокрема, Феопемпт; чернець Яков, автор “Пам’яті і Похвали Володимирі”. Видатним каліграфом Ярославової Академії, на думку М. С. Грушевського, був і диякон Григорій, що виготовив у Києві Остромирове Євангеліє, а “Остромир-Йосиф, фундатор звісної євангелії 1057 р., був майже безсумнівно боярином київським (новгородським посадником призначеним з Києва)”²¹. Цю групу освічених осіб, котра діяла за часів Ярослава Мудрого при митрополічному соборі, деякі вчені називають академіками, а утворення при київській митрополічій резиденції – академією, зокрема і М. С. Грушевський²². Так, можливо, М. С. Грушевський виходив з того, що в середньовічній Європі під поняттям учених людей розумілися насамперед книжні люди, особи духовного звання, філософи, професори, магістри. Проте це виправдано, коли наука вже має конкретні результати, наукові праці, наукові школи.

Сконцентрувавши зусилля, був переконаний М. С. Грушевський, “удасться чимало людей причасних до сеї академії – назвати їх поіменно або як авторів того чи іншого діла”²³. Втім, ці сподівання, на жаль, нереалізовані й досі. Нікому із учених не вдалося віднайти ключ до розгадки, за рідким винятком, їх імен. Нові джерела щодо Бібліотеки Ярослава Мудрого, кола давньоруських книжників, котре функціонувало біля неї, вводяться в науковий обіг настільки мізерними дозами, що дослідження проблеми дедалі уповільнюється. І одна з причин цієї уповільненості – неможливість доступу до багатьох джерел, зокрема тих, що зберігаються за кордоном.

М. С. Грушевський підтримував думку В. Істріна, який “постуліруючи київське походження цілої низки перекладів на слов’янську мову – як хроніки Георгія Сінкелла і Георгія Амартола, Історії Юдейської війни Йосифа Флавія, “Християнської Топографії” Козьми Індикоплова, “Александрії”, “Откровенія” Методія Патарського”, “Повісті про Премудрого Акира” і т. п., звязує сі перекладні переробки з діяльністю Ярославового книжного гуртка”²⁴.

Найбільше питання це – склад фонду закладеної Ярославом Мудрим бібліотеки²⁵. Частина істориків, зокрема й археологів, які свої висновки обґрунтовують тільки на речових доказах, обережно ставляться до можливості їх віднайдіння²⁶. Однак, нині, в XXI ст. ми ставимо питання про реконструкцію фонду давньоруської бібліотеки²⁷. Концентрація джерел з проблем Софійської бібліотеки, створення і поповнення електронного каталогу її ймовірного фонду з допомогою сучасних комп’ютерних технологій – простий і надійний шлях розв’язання зазначеної проблеми.

М. С. Грушевський, як і всі дослідники, які займаються дослідженням тих чи інших питань Київської Русі, звертається до широко відомої цитати з “Повісті врем’яних літ” про похвалу книгам: “Ярослав же сей, якоже рекохомъ, любимъ бе книгамъ, и и многы написавъ положи в святей Софьи церкви, юже созда самъ ...”²⁸ і т. д., де, на його думку, автор дає поняття, які „перед усім книги він розуміє під тим книжним ученієм (пророческіє беседи, євангельская учения и апостольская житья святыхъ отецъ)”²⁹. М. Грушевський вказує на “жалюгідний лаконізм сеї єдиної в своїм роді запи-

¹⁷ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 2.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. Т. 1. – К.: Либідь, 1992. – С. 131, 133.

²⁰ Там само.

²¹ Грушевський М. С. Три академії.

²² Там само; ***Утім, К. Харлампович вважав, що теорію „Голубинського та Грушевського про завдання Володимиром світської грецької освіти для дітей вищих верств суспільства треба поховати, бо вона немає твердих даних, мусить упасти і та думка, що Володимир був апостолом грецької культури, він був лише апостолом східної віри”, а руська школа часів Володимира і Ярослава була не державною, не народньою, а церковною і призначенням її було підготувати кандидатів на священників (К. Харламповича “Alojzy Waczura Szkolnictwo w starej Rusi z porzdnoway prof d-ra Alles Bruchera. – Lwow-Warszawa-Krakow, 1923. V–IX. 1–240. – IP. НБУВ. – Ф. 10, спр. 18310–18311, с. 2).

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Толочко П. П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – С. 56.

²⁶ Розанов С. П. Ярослав Мудрий в древнеславянської літературе // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та материальной культуры АН СССР. Вып. 7. – М.; Л., 1940. – С. 66–72.

²⁷ Солонська Н. Г. Книгознавчі читання в НБУВ присвячені реконструкції бібліотеки Ярослава Мудрого // Бібл. вісн. – 1999. – С. 45–46.

²⁸ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 2. – С. 28.

²⁹ Там само.

си і незалежно від питання про літературні взірці, які міг її автор мати в пам'яті³⁰, однак чи не робить спроби, чи не ставить собі мети розкрити вираз “книги многи”, що накопичувалися “При митрополії, при більших княжих дворах і двірських церквах, при владичих катедрях, при значніших монастирях мусіли бути певного роду наукові інститути – бібліотеки (виділено нами. – Н. С.), закладені князями книголюбцями, – такими, як Ярослав, що за словами літописця збирав “писців” і “многи книги списав положи” (була така професія: “списщик”. – Н. С.) в церкві св. Софії”, як його син Святослав, внук Мономаха, правнук Святоша–Микола, або пізнійший Володимир Васильович волинський, котрого розкішні книги з таким замилюванням списав його літописець³¹.

Як із сумом, зазначав М. С. Грушевський, «На превеликий жаль, ні автор сеї записи, ні інші автори не дали нам імен з сього книжного гурту, ні одного з творів оригінальних і перекладних, що вийшов з нього, ні тої політичної й ідеологічної обстановки, в якій сей гурт формувався, жив і розвивався. В сім наше слабше становище супроти сеї академії Ярослава XI в. в порівнянні з академією Карла Великого VIII–IX століття»³².

М. С. Грушевський висловлював жаль, що залишилися невідомими для історії автор, запис якого відбито у ПВЛ, імена членів гурту, перекладачів книг, автори оригінальних творів, “тої політичної й ідеологічної обстановки, в якій сей гурт формувався, жив і розвивався”. В цьому вчений бачив уразливіше становище академії Ярослава XI в., “порівняно з академією Карла Великого VIII–IX століття”³³.

Характеризуючи царгородську державну академію, яка являла собою зібрання, що складалося з кількох професорів і було кероване ректором, М. С. Грушевський підкреслює, що та слугувала взірцем для колективного навчання в Київській Русі “для організації чогось подібного і в Києві”. Ця інституція пережила не кращі часи за тих часів, коли в Київській Русі князював Володимир, а “після свого відродження в середині XI ст. знов могла служити митрополитам і єпископам, які приходили до нас з Царгороду, прикладом для урядження подібних науково-просвітніх колегій – хочби й недосконалих і менш забезпечених в своїм існуванні”³⁴.

У 1930 р. учений ставить проблемні питання, на які сучасна українська наука через понад 70 років робить спробу дати відповідь і розв'язати їх: “Що значило се утворення нової катедри в Києві на місці старої Володимирової? Чому тільки тепер з'являються в Києві митрополії? Що привело до фактичного і політичного розриву з Візантією? Які причини утворили сей буйний розцвіт аскетизму, котрого огнищем став заснований в сім часі Печерський монастир? В чім виявилась освітня й літературна праця Ярославової Академії?”³⁵ І далі: чи “можна буде докладніше вказати, що внесла вона (академія. – Н. С.) в тодішнє життя, яка була її роля в культурнім процесі приєднання Східної Європи до огнища середземної цивілізації і об'єднання східноєвропейської людности, тутешніх етнічних груп і територій і культурно-національні формації”³⁶.

Наступне питання, яке, втім, М. С. Грушевський для себе визначив ще в 1930 р. Йдеться про визначення змісту роботи, а відповідно, і так званого “статусу” групи давньоруських книжників-філософів, котрі зокрема і формували фонд Бібліотеки Ярослава Мудрого, перекладаючи для нього книги.

Митрополит Феопемпт, “котрого тепер вважають за першого митрополита Грека, і припускають, що то він привіз з собою транспорт грецької літератури і грецьких учених богословів і книжних людей. Мусіла се бути визначна постать в Академії”. Феопемпт був у ній “визначною постаттю”, були в ній і постаті неясні. Такі, як чернець Яков, автор “Пам”яті і Похвали Володимирі”³⁷.

М. С. Грушевський визнавав недостатність “свідчень наших джерел”, через що дослідники всіх поколінь змушені “звертатися до здогадів і гіпотез”. Однак для історичної реконструкції саме й необхідні деякі припущення, гіпотези, ідеї, що визначають виокремлення та побудову історичних цільностей. При побудові теоретичної моделі реконструкції Бібліотеки Ярослава Мудрого ми характеризуємо поняття і форми дійсності епохи Київської Русі саме на час її зведення та функціонування.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Грушевський М. С. Три академії.

³³ Там само.

³⁴ Грушевський М. Історія української літератури. Т. 2. – С. 27.

³⁵ Грушевський М. С. Три академії. – С. 16.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

Наведемо ще приклад. Так, гіпотеза О. О. Шахматова відносно того, що при фундації нової митрополичої кафедри при Св. Софії було покладено початок київському літописанню видавалася М. С. Грушевському правдоподібною³⁸.

М. Грушевський в Археографічній комісії НТШ наприкінці 90-х років XIX ст. та у 20-х роках XX ст. в Археографічній комісії ВУАН порушував питання про видання українських літописів та пам'яток культури в серії "Джерела з історії українсько-руської" та "Пам'ятки українсько-руської мови та літератури"³⁹. Цей ряд можна доповнити виданням давньоруських пам'яток з фонду Бібліотеки Ярослава Мудрого.

Створення Всеукраїнської Академії наук обнадіявало М. С. Грушевського щодо досліджень періоду Київської Русі. Можна було б сподіватися й Софійської бібліотеки, а отже, і книжної культури того часу. Однак проаналізуємо за документами Інституту рукопису НБУВ це відбувалося в дійсності.

У Звіті про "Діяльність Історичних установ Української Академії наук у 1929–1930 рр." зазначено, що "Всеукраїнська Академія наук заходилась реставрувати старшу Академію, брацьку, а з-за неї виглянула найстарша – академія Ярослава", а у "Святої Софії" відбита була в повній мірі потреба ув'язати в один ланцюг різні моменти розвою Києва як культурного осередку і як міста на цілім протязі його історії, доступним для обслідування. Сю програму поставив був перший Київський збірник, випущений у році 1926 (Київ та його околиця в історії й памятках), її мають тепер постійно розвивати сі "Київські збірники археології й історії, побуту й мистецтва"⁴⁰.

Отже, майже збігається зміст і стиль викладення в справах 4450, 1864, 4234, 1685 Фонду 10 ІН НБУВ, а також зі змістом оригіналу широко цитованої в наукових працях, однак часто зі значними неточностями і неправильною назвою видання, де надрукована, стаття М. С. Грушевського "Три академії". Її було опубліковано в 1930 р. в "Київському збірнику археології й історії, побуту й мистецтва"⁴¹.

Грушевський був головою заснованої в 1924 р. Культурно-історичної комісії ВУАН. У підсумку: І. Крип'якевич підготував працю "Землетрясіння на Україні XI–XVIII ст." для "Записок Українського науково-дослідного інституту "Географія", що в Харкові, а також "Астрономічні явища в літописах XI–XVIII ст." для Математично-природничої секції Наукового товариства Шевченка у Львові⁴².

Оцінюючи роботу Комісії старої історії України (заснована 1926 р.), М. С. Грушевський констатує, що "П'ятдесят літ тому стару історію України, княжої доби, розробляли з найбільшим замишуванням. Пояснювалося це впливом старих корифеїв історіографії і тим також обставинами, що тут круг джерел був твердо вимежований, методологія досить розроблена і свобода історичного досвіду стрічалася з меншими обмеженнями й ризиком"⁴³.

Більше за інші комісії ВУАН вдалося зробити Археографічній комісії. (заснована 1921 р.). В її справах міститься надзвичайно цінний матеріал відносно „Руської Правди“⁴⁴. Одним із найважливіших своїх завдань Комісія вважала підготовку до видання історичних пам'яток, серед них – „Руської Правди“. Однак процес роботи над її виданням починається лише через сім років⁴⁵.

М.С. Грушевський керував і Комісією Києва та Правобережжя (в інших документах – Комісія для досліду Києва та Правобережжя) (одна з комісій порайонного дослідження історії України при кафедрі історії українського народу, якою керував; заснована 1924/1925 рр.). Комісія старого Києва

³⁸ Грушевський М. А. Шахматовъ – Общерусскіе лтописные своды XI и XV вковъ (Ж. М. Н. П. 1900, XI с. 90–176, X с. 135–200) і 1901, XI ст. 52–80) // ЗНТШ. – Т. 58. – С. 16–19; Його ж. М. А. Шахматовъ Симеоновская летопись XVI ввка и Троицкая начала XV ввка (Известия отд-ния рус. яз и словесности Импер. АН. – 1900, II, с. 451–553) // ЗНТШ. – Т. 58. – С. 19; Його ж. Шахматов А. А. Пахомий Логофет и хронограф // ЖМНП. – 1899. – № 1. – С. 200–7 // ЗНТШ, 1900, т. 33, кн. 1, с. 11–12; Шахматов А. Древнейшие редакции Повести временных лет // ЖМНП. – 1897, IX. – С. 209–259. (рец.: Грушевський М. в ЗНТШ, 1900, т. 33, кн. 1, С. 7–8; Наук. збірник за 1929 рік. Зап. Іст. секції ВУАН. Т. 32 / Під ред.

М. Грушевського. – К., 1929; М. Грушевський Русские летописи. I–III. 1) Летописец патриарха Никифора; 2) Летописец Переяславля Суздальского; 3) Хроника русская (Летописец вкратце) проф. И. Даниловича По рукописи принадлежащей Н. П. Никифорову. С предисл. Сергея Белокурова. – М., 1898. – С. LI+89+1 // ЗНТШ. – 1900. – Т. 34, кн. 1. – С. 5; Його ж. Шахматов Древнейшие редакции Повести временных лет (ЖМНП. – 1897. IX. – С. 209–259) // Там само. – С. 7–8.

³⁹ Грушевський М. С. Археографічна комісія ВУАН. – ІР НБУВ. – Ф. X, спр. 18622, арк. 1, 2, 7.

⁴⁰ Грушевський М. С. Три академії. – С. 15, 16.

⁴¹ Там само.

⁴² Грушевський М. С. Культурно-історична комісія. – ІР НБУВ. – Ф. X, спр. 18628.

⁴³ ІР НБУВ. – Ф. X, 18627, с. 1.

⁴⁴ Солонська Н. Г. Роль ВУАН та Михайла Грушевського у виданні тексту "Руської Правди" // Рукописна та книжкова спадщина / Інститут рукопису. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – 2004. Вип. 10; Грушевський В. К. Сергеевич Русская правда и ее списки (ЖМНП, 1899, I, с. 1–41) // ЗНТШ. – 1900. – Т. 33, кн. 1. – С. 6).

⁴⁵ М. Грушевський І. А. Рожнов Очерки юридического быта по Русской Правде (ЖМНП. – 1897. – XI, с. 11–60; XII, с. 263–329) // ЗНТШ. – 1900. – Т. 34, кн. 1. – С. 6–7.

(підкомісії Комісії Києва та Правобережжя) (заснована 1924 р.)⁴⁶. готувала матеріали до книги “Старий Київ”⁴⁷. Випускала збірник “Київ та його околиця в історії і пам’ятках”. Звернемо увагу, зокрема, на такі статті: “Передісторична природа Києва” (акад. П. Тутківський); “Київська Софія в світлі нових спостережень” (І. Моргілевський); “До студії Максимовича “З історії старого Києва” (В. Юркевич)⁴⁸. На її засіданнях було заслухано доповідь В. І. Щербини “Нарис історії Києва”⁴⁹; М. С. Грушевський порушив питання про можливість видання двох томів “Старого Києва та Старого Чернігова”⁵⁰; оприлюднено доповіді Л. Добровольського (член Комісії) “Начерк про Золоті ворота”⁵¹, О. М. Андріяшева “Історично-географічний нарис Київської землі”⁵²; реферат І. І. Щітківського “Історична путь у Києві”⁵³; рецензію на працю О. Некрасова “Рельєфні портрети XI ст.” (довіли В. І. Щербина та М. С. Грушевський)⁵⁴.

Рецензуючи “Праці Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова у Празі”. Наук. зб. Т. I, Прага, 1929 (Під заг. ред. д-ра Василя Сімовича, ст. VIII), М. С. Грушевський називає серед надрукованих там статей⁵⁵ і матеріал Ф. (Хв.) Стешка “Джерела до історії початкової доби церковного співу на Україні”⁵⁶. На жаль, ці статті залишилися недоступними для нас, оскільки збірник з’явився в Україні тільки навесні 1930 р. і всього в кількох примірниках⁵⁷.

М. Грушевський пише стислу рецензію на працю берлінського гебраїста Ю. Д. Бруцкуса “Письмо хозарского еврея от X века. Новые материалы по истории древней России времен Игоря”, Берлин, 1926–28⁵⁸. Ця пам’ятка (чи її копія) могла зберігатися в дипломатичній частині архіву Бібліотеки Ярослава Мудрого і тому має бути включена, ми вважаємо, в її сукупний фонд, що буде реконструюватися.

Про результати роботи Комісії для видавання пам’яток письменства, мови й історії (входила до складу Археографічної комісії) М. С. Грушевський повідомляє, що було надруковано тільки Т. П. Сушицького “Памятники письменства – західньо-руські літописи як літературний пам’ятник” та В. П. Науменка “Нові матеріали до історії української літератури”⁵⁹.

Не особливо багатий і доробок з нашої проблематики щодо Бібліотеки Ярослава Мудрого й Історично-філологічного відділу ВУАН⁶⁰, у звіті якого лише зазначено, що “Такі пам’ятки, як Київська Софія, Десятинна церква і т. н. звертали на себе увагу ще в початку XVII в. Петро Могила розчищав руїни Десятинної церкви, реставрував Софію й Спас на Берестові”⁶¹. Звернемо лише увагу на рецензію-репліку М. С. Грушевського на роботу Є. Ю. Перфецького “Русские летописные своды и их взаимоотношения”, що надрукована в 1922 р. в Братиславі (Spisy filologicke fakulty university v Bratislave)⁶².

У записці про “Зміст попередніх книжок “України” (1914 р., Кн. 4) (початок XX ст.), М. Грушевський серед інших вказує і на свій матеріал “Новий хозарський текст про війни Олега”⁶³, а також на статтю О. Шахматова “До питання про початок української мови” (1914, кн. 1); В. Перетца – “Деякі етнографічні дані з старих рукописів”, К. Широцького – “Про публікацію Солнцева “Київський Софійський собор у “Древностях Российского государства”(1917, кн. 1–2), г. 1871–87”⁶⁴.

Рецензуючи працю О. Б. Орешникова “Классификация древнейших русских монет по родовым знакам” (надрукована в “Известиях АН СССР. Отд. гуман. наук, 1930, № 2, с. 87–112), М. Грушевський пише: “Для Володимира ж Великого він постулює знак простіший від Ярославового такий на одній плombs альбома Ліхачева: се не тризуб, а двозуб, досить близький одною стороною до знака Ярослава, другою – до знака Володимирових золотників”⁶⁵.

⁴⁶ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4234.

⁴⁷ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4378, арк. 1.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4234, арк. 2.

⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4347, арк. 2.

⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4376, арк. 3.

⁵¹ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4378, арк. 3.

⁵² ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4381, арк. 5.

⁵³ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4385, арк. 10.

⁵⁴ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4384, арк. 9.

⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф. X, спр. 4384, арк. 382–395.

⁵⁶ Там само. – арк. 425–440.

⁵⁷ Там само. – Спр. 17216, арк. 1.

⁵⁸ Грушевський М. Рец. на роботу Ю. О. Бруцкуса “Письмо хазарского еврея от X века”. – Ф. 10, спр. 17225; Його ж. “Письмо хозарского еврея от X века. Новые материалы по истории древней России времен Игоря” (рец.). – Ф. X, спр. 17225, арк. 425–440.

⁵⁹ Грушевський М. С. Археографічна комісія ВУАН. – ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 18622, арк. 1,2.

⁶⁰ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 8628, арк. 1.

⁶¹ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 2807.

⁶² ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 17227.

⁶³ Грушевський М. “Новий хозарський текст про війни Олега”. – ІР НБУВ. – Ф. X, спр. 17186.

⁶⁴ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 17186.

⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 17213, с. 1.

М. С. Грушевський планував, що ця Комісія досліджуватиме ті історичні райони, “в яких складалася українська земля в минулому”⁶⁶. Однак цим завданням не судилося бути виконаними. Пригніченість політичної та ідеологічної обстановки, що дедалі силлася в суспільстві, відбиває і “Справоздання комісії історії Києва та Правобережжя про працю Комісії за 1931 р.”, зокрема дискусія щодо соціологічних концепцій у працях М. С. Грушевського, “коли вже цілий колектив зрозумів остаточно собі ту шкідливу роботу, що несвідомо провадив її він в своїй науковій праці. Внаслідок цього всього частина робіт колективу, особлива та, матеріали для якої було зібрано ще в минулому році, а самі роботи закінчено на початку цього, – були методологічно не витримані, еkleктичні, ба навіть часто виходили з засад буржуазної ідеології”⁶⁷.

Комісію старої історії України засновано 1926 р.⁶⁸ Ставила перед собою мету вивчення проблем “джерелознавства, колонізації, формування Київської держави”⁶⁹ тощо. Її взагалі було ліквідовано як таку, що не дала (?) потрібних наукових результатів.

Учені планують у 1932 р. головну увагу звернути на „вивчення: культурних, економічних і соціальних умов формування київського центру X–XI в. і його відродження в XVI–XVII вв. та ін.”⁷⁰. Однак у тематичному плані Комісії історії Києва та Правобережжя нема й згадки про Київську Русь. Тобто, критика врахована повністю і остаточно, що на довгий час визначає напрям досліджень українських істориків, в яких нема місця ні дослідженню розвитку книжної справи в Київській Русі, ні, тим більше, давньоруським бібліотекам, у тому числі й Бібліотеці Ярослава Мудрого. Задуми М. С. Грушевського щодо цього багато років були неоприлюдненим сегментом його колосальної наукової спадщини.

⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр.4397, с. 4.

⁶⁷ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр. 4238, с. 1.

⁶⁸ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр.3840, арк. 1.

⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр.2807, арк. 21.

⁷⁰ ІР НБУВ. – Ф. 10, спр.4238, с.2.